

De postmoderne tijd en zijn filosofen

Op filosofisch gebied heeft zich na de moderne tijd, die in de jaren zeventig van de afgelopen eeuw op zijn eind liep, een andere ontwikkeling voorgedaan. En die ontwikkeling was voor sommigen een echte bevrijding. Er vond op allerlei gebieden kleine creatieve explosies plaats. In het bijzonder in Frankrijk werd in de laatste decennia van de vorige eeuw de zoektocht naar nieuwe prachtige en gloedvolle paradoxen aanzienlijk geïntensiveerd. Figuren als Bataille, Deleuze, Lacan, Foucault, Derrida, en ook de al genoemde Debord, die ik als een overgangsfiguur zie, omarmen graag de paradox, zij streven naar een nog radicalere, alomvattende paradox.¹ Zij staan in de lange Platoonse traditie van de reflectie over de problematische scheiding van schijn en werkelijkheid.

In het bijzonder de filosofen in het Franse taalgebied storten zich op de schijn om dat fenomeen vervolgens met veel vuur en met veel omhaal te ontrafelen, te onthullen of te ontmantelen.

Een van de meest markante, in ieder geval een van de meest sympathieke filosofen van bovengenoemd rijtje is Gilles Deleuze (Parijs 1925-1995) die als de belangrijkste exponent van het postmodernisme wordt beschouwd.² Zijn kentheoretische werk is in feite het boekje *Rizoom* dat hij samen met de psychoanalist Felix Guattari heeft geschreven.³

Rizoom, bedoeld als verantwoording en inleiding op hun hoofdwerk *Mille Plateaux*, is een oproep om anders, niet-hiërarchisch, onsystematisch, dat wil zeggen meer nomadisch te denken. *Mille plateaux* is opge-

¹ Zie mijn proefschrift *Beweging tegen de schijn*, Amsterdam 1987 (handelseditie 1989).

² In de jaren vijftig wordt er al in diverse disciplines, de literatuur, de architectuur, over postmodernisme gesproken. In Frankrijk geldt Jean-François Lyotard, de gewezen radencommunist, met zijn boek getiteld *La condition postmoderne* (1979) als de grondlegger van de postmoderne filosofie. Lyotard meent dat de 'grote verhalen' dood zijn, op grond daarvan trekt hij de conclusie dat de moderniteit ten einde is. Volgens hem zijn we in de loop van de jaren zeventig in het postmoderne tijdperk beland. Naast Lyotard worden ook Baudrillard, Derrida, Foucault en Vattimo tot de postmoderne filosofie gerekend. Allen zijn in meer of mindere mate beïnvloed door het werk van Friedrich Nietzsche.

De Franse naoorlogse filosofie staat sterk onder invloed van Bergson en dat geldt in het bijzonder voor de filosoof Deleuze. De weerslag van het denken van Bergson is terug te vinden in *Rizoom*. Bij Bergson is de ruimte homogeen. De ruimte is een geheel dat bestaat uit gelijksoortige punten. De tijd is niet homogeen. De tijd is een niet omkeerbare reeks. Men kan willekeurig van het ene punt naar het andere gaan. Elk moment is iets nieuws, iets bestaat slechts eenmaal, niet herhaalbaar. De tijd is een ondeelbaar stromen, een worden. De ruimte 'is', de tijd 'wordt'.

³ Enkel tientallen jaren geleden heb ik het boek *Rizoom* uit het Frans vertaald, nadien zijn er nog twee herdrukken verschenen.

bouwd uit plateaus, uit lagen, die autonoom zijn en die op zich, afzonderlijk van elkaar gelezen en geïnterpreteerd kunnen worden.

Door zijn eigenzinnig beschouwingswijze wijst Deleuze de vigerende lineaire ontwikkelingsgang van het denken naar het museum van oudheden. Hij biedt niet alleen een andere, maar ook een verrassende opening in het denken.

Gilles Deleuze

Volgens Deleuze is sinds Plato en Aristoteles denken niets anders dan een verhaal van rangschikken en ordenen. Al de zijnden (dat wat is) worden systematisch in een hiërarchisch systeem ondergebracht en in deze ordening werd de differentie – dat is datgene waarin de zijnden zich van elkaar onderscheiden – ondergeschikt gemaakt aan de identiteit, wat het gemeenschappelijk kenmerk van de zijnden is.

Deleuzes conclusie is dat het denken gericht is op de identiteit en niet op de differentie. Anders gezegd denken is altijd representatief denken geweest, het is een denken dat de representeerbare werkelijkheid beschrijft en ordent. Wat representeerbaar is, is rationeel, al wat niet representeerbaar is, wat niet rationeel is, wordt buiten beschouwing gelaten. Tegenover het gevestigde denken plaatst Deleuze het beweeglijke denken dat volgens hem het creëren, het bedenken van nieuwe concepten is.

Deleuze spoort aan tot verzet tegen 'het heden' door onconventioneel te werk te gaan en dat betekent dat je je niet houdt aan vaste patronen. Liever nog, je moet proberen te ontsnappen aan het heden en zijn vaste patronen. Om de vijand, de 'betekenaar' – dat wat in het structuralisme en de lacaniaanse psychoanalyse betekenis produceert – te misleiden, moet je steeds weer een andere ingang kiezen. En dat vraagt nogal wat van de mens, dat betekent altijd maar weer alert zijn, altijd maar weer creatief zijn. In wezen draait het op het ontwikkelen van nieuwe concepten.

Kortom: Waar het Deleuze in feite om te doen is, is een anti-autoritaire, anti-hiërarchische wijze van denken te entameren.

In hun analyse stelden de Franse discipelen van Nietzsche, zich op het standpunt dat er zowel een praktische (Bataille) als een theoretische oplossing (Foucault, Deleuze) gezocht moet worden voor de bedreigde positie van het sociale individu in zijn toch al instabiele omgeving, wat in de jaren zeventig en tachtig in de context werd geplaatst van de latent aanwezige 'fascistische' onderstroom in cultuur en samenleving. In dit denken worden een tweetal karakteristieke kenmerken van Nietzsches gedachtegoed als uitgangspunt gekozen.

Zoals bekend verwerpt Nietzsche de logos, de wereldrede, waarmee hij zich geheel buiten de traditie van het klassieke rationele denken plaatst, zoals dat zich vanaf de Grieken heeft ontwikkeld. Ook geeft Nietzsche een geheel andere invulling aan de menselijke rede, de 'nous', door die in een naturalistisch, biologisch vat te gieten.

Als die deling en invulling tot stand is gebracht wordt de kwestie actueel hoe de menselijke, de nihilistische rede, de lichamelijke rede, de 'nous' zich verhoudt tot de chaos, wat tot diep in de 19de eeuw het exclusieve werkterrein van de logos was.⁴ Dat wordt de centrale vraag in het latere werk van Nietzsche. Om die worsteling in zijn woorden samen te vatten: Het sociale individu zal zijn lichaam moeten aanvaarden, want de mens beleeft zijn lijfelijkheid in de chaotische wereld, in de 'chaos' waar volgens de oude Grieken 'alles stroomt'.

Nietzsche en de Franse filosofie

In de Franse filosofie trekt vooral Bataille zich het lot aan van de soevereine mens, die hij herkent in de al gememoreerde koorddanser uit *Also sprach Zarathustra*, de figuur die – ergens tussen de aardse, animale mens en de *Übermensch* in – boven de afrond van het bestaan zweeft. Foucault en Deleuze dienen hem van reëlik en wijzen de gedachte aan de weifelende, zwevende mens van de hand: we moeten ons aan de *Übermensch* houden, met de kanttekening dat zij de *Übermensch* niet als een transcendent wezen opvatten, dat zou immers veel te dicht in de buurt komen van de fascistische c.q. nationaal socialistische interpretatie. Nee, voor hen is de 'posthominale', posthumane positie van de *Übermensch* namelijk nog teveel verbonden met het oude zelfbeeld van de mens, zoals dat in de begrippen identiteit en subject nog te herkennen zijn. Beide filosofen zijn dan ook van mening dat dit beeld vernietigd moet worden.

Nadat eerst het subject als een veelheid van interpretaties wordt gedacht, het 'individueum' wordt een 'dividueum', gaan de begrippen differentie en herhaling vooral in het werk van Deleuze een meer actieve en overheersende rol spelen in het bewustzijn en de analyse van het zijn. Volgens Deleuze zijn de wereld en het bewustzijn different (onderscheidenlijk en verschillend). De dingen onderscheiden zich van elkaar, maar zijn ook met elkaar in conflict, zij voeren strijd met elkaar.

Wat Deleuze wil, is, om een lang verhaal kort te maken, een mogelijkheid creëren, een maximaal pluralisme te denken. En dat zou dan weer ruimte moeten geven voor de ontwikkeling van een nomadisch denken, voor de ontplooiing van een rizoom, wat gezien kan worden als een of an-

⁴ Over de verhouding kosmos en chaos zie mijn boek *De chaos compleet*, Utrecht 2012.

dere productievorm van het onbewuste, waarbij, zoals ik al eerder naar voren heb gebracht, een rizoom geen centraal systeem is, maar eerder een soort onderaards woekierend wortelstelsel dat niet hiërarchisch en anti-autoritair is.

Bij Deleuze krijgt de invulling die Nietzsche aan de biologische rede heeft gegeven een lichaam dat geen organen kent, het is een machine van begeerte, lust, verlangens, intensiteiten etc. Dus niet via een representatie kan de wereld aan het licht worden gebracht, maar alleen via een differente methode. Dat wil zeggen dat de oude 'subject-identiteit'-verbintenis wordt verworpen, of om het in hun termen te zeggen: het burgerlijk begrip van het individu verdwijnt als sneeuw voor de zon of wordt als een tekening op het strand uitgewist door de eerste golfslag.

In plaats van het soevereine individu zal de stromende, vloeiende, almaar veranderende continuïteit ondersteund moet worden in haar ontwikkeling. En de strategie daartoe wordt kort samengevat micropolitiek genoemd, welke weer raakvlakken heeft met de ontwikkeling van de tot lichaam geworden rede van Nietzsche.

Twintig jaar voor het einde van de vorige eeuw is in de linkse kringen in Frankrijk de micropolitiek hét strategische wapen dat ingezet wordt tegen de gevestigde macropolitieke verhoudingen. Met deze interpretatie begeeft Deleuze zich politiek gezien in gevaarlijk vaarwater. Als de wereld opgevat wordt als een eindeloze stroom van verlangens, begeerten en wensen, dan is ook het reële gevaar aanwezig van *niet alleen* een neerslag, maar *ook* van een activering van de latent aanwezige fascistoïde begeerte. Dat wordt overigens ook onderkend door Deleuze in zijn *Mille Plateaux*, waarin hij stelt dat het fascisme als een begeerte moet worden opgevat. Het fascisme komt, zo stelt hij nadrukkelijk, van binnenuit.

En hiervoor heeft Gilles Deleuze geen verklaring, laat staan dat hij een strategie heeft om die tendens te kunnen bestrijden. De aanvankelijk mooie belofte om het fascisme zowel in het bewustzijn als in de werkelijkheid, te elimineren kan hij in het geheel niet inlossen.

De teloorgang van het Franse postmoderne filosofie

De Franse postmoderne filosofie stelde dat de revolutie niet meer via de sociale en/of politieke weg verloopt maar via tekstproducties. Het geweld waartoe in de jaren zestig in de kleine linkse kring nog werd opgeroepen, wordt in feite een verbaal en geschreven geweld. De opstand tegen welk gezag dan ook is een opstand van tekens geworden. Alleen de woorden kunnen nog opstandig zijn.

Voor de postmodernen is de tekst een 'groot feest' waaraan veel plezier beleefd kan worden. In plaats van een gecreëerde situatie, zoals de situationisten nog voor ogen stond of een interventie in de bestaande werkelijkheid, storten zij zich op het produceren van teksten.

Vele postmoderne teksten ontaarden in een carnaval van woordproducties, zoals bij de Duitse postmodernist Peter Sloterdijk het geval is. Men produceert woorden omwille van de woorden niet meer om het engagement of om de verbondenheid met de dingen. 'Die Sprache spricht', zeggen ze in koor Heidegger na. Soms wordt er nog een vertwijfelde poging ondernomen de woorden met een betekenis te beladen. Maar op zich is de relatie met de dingen al onherstelbaar verstoord.

De woorden betekenen niet meer. En dat heeft ertoe geleid dat de tekst een eindeloos scala van interpretatiemogelijkheden heeft. De lezer mag dan in het woud van woorden eigenhandig nieuwe relaties en associaties aanbrengen. In deze zelfgeschapen wereld is alles taal geworden, is er geen plaats meer buiten de taal. In de loop van de jaren zeventig is het verzet tegen de taal opgegeven, zoals dat ooit bij het dadaïsme en het lettrisme nog bestond.

Enkele decennia geleden werd nog gesteld dat 'taal ideologie is, en ideologie taal is'. En omdat de taal ideologisch geladen is, zal de taal altijd weer naar haar bron de ideologie terugkeren. Aan dat beeld werd op een gegeven moment getornd. Bij Roland Barthes zien we al heel vroeg (jaren zestig) een verschuiving. Aanvankelijk richt hij zich in zijn werk nog op het ontmythologiseren van de verschijnselen uit de consumptiemaatschappij, maar een tiental jaar later worden zijn teksten ineens als een erotisch bewegende machine opgevat. In de grote stad en het platteland is er kennelijk iets aan het veranderen, de vurig gehoopte grote omwenteling blijft achterwege. De intellectuele bakens worden verzet.

In de Franse postmoderne intellectuele ruimte heerst de ellende van de dichotomie. Als utopie geen uitkomst meer biedt dan beschrijven wij een atopie. Als de algemene vrijheid niet meer mogelijk is, dan bepleiten wij de individuele persoonlijke seksuele vrijheid. Als er geen sociale revolutie meer mogelijk is, dan laten wij het lichaam in opstand komen.

Het gefragmenteerde denken

De teksten worden fragmentarischer, zij bestaan nu uit een aaneenschakeling van stellingen, aforismen, gedachtenflitsen. Taal en het lichamelijke raken innig met elkaar verweven, het draait allemaal om het genot dat men aan het produceren van teksten beleeft. Het schrijven is een lichamelijk schrijven, het lichaam openbaart zich in de tekst, in een al of niet ge-

kwetste of verwonde staat. Hier ben ik met mijn lichaam, kijk welke wonden ik in mijn leven heb opgelopen, wat een lijden mij is aangedaan, zie hoe ik mijn verminkte lichaam tot het uiterste weet te drijven (de perversie). Steeds weer die poging om welk gebod dan ook te overschrijden (Bataille, Houellebecq), steeds weer dat orgasme van woorden.

Het lichaam is openbaar geworden. Het lichaam is in de aanbidding. Op meerdere gebieden wordt het lichaam in het publieke domein gepresenteerd. Zowel in de literatuur, de sport, de kunst (performance) wordt het lichaam onthuld, ontmythologiseerd en in zijn naaktheid, d.w.z. in zijn meest 'banale', platte vorm getoond.

Het spel is weg, het spel dat gespeeld wordt met de tegenstander, of dat nu in het debat, de discussie of de polemiek is. Men toont alleen nog maar en dat betekent in dezen vooral jezelf. Men is ten slotte postmodernist, men gaat met de tijd mee. Men gaat op zoek naar het 'laatste' wat nog niet gezegd, wat vergeten, onaangeroerd is, het laatste wat nog niet gecodeerd is.

Maar de wereld van het genot wordt slechts aan de binnenkant afgetaast, de grenzen worden niet meer verlegd. Je kunt namelijk helemaal geen grenzen verleggen als je de confrontatie met de buitenwereld niet aangaat, als je het conflict met de wereld der dingen niet op scherp zet. Nee, de tegenstelling wordt niet meer geformuleerd. Het lichaam is gevangen in het netwerk dat angst heet en die angst bepaalt de grens tot hoever je kunt gaan in de uitdaging van de morele codes, in de overschrijding van maatschappelijke waarden en normen.

En wat doet Jean Baudrillard, de held van de postmoderne jeugd, in die jaren? Baudrillard weet als geen ander dat na de Tweede Wereldoorlog Barthes, Lefebvre en de situationisten de wereld hebben willen ontmythologiseren, zich in niet geringe mate ingespannen hebben de mythes die door de spektakelmaatschappij zijn gecreëerd te ontmaskeren. In de loop van de jaren zeventig verwijst hij die werkwijze naar het rijk van de geschiedenis. En vervolgens verkondigt hij op hoge toon dat de wereld weer een mythe is geworden. Opnieuw overdekt hij de wereld met mythen. In plaats van die te onthullen of te decoderen, verhult hij, codeert hij.

Bij Baudrillard is bijvoorbeeld 'de Apocalyps' een nieuw openbaar fenomeen geworden en is God een videoclip. Nu is de voorliefde van de Franse filosofen voor de overdrijving (hyper-realiteit, trans-realiteit) – al die nieuwe woorden die beladen worden met voorvoegsels hyper en trans – algemeen bekend. Maar de achterliggende gedachte is dat zij met hun vaak opgeklopte teksten desperaat de positie van intellectueel proberen

veilig te stellen, de positie die vanaf het millennium ook in Frankrijk al aan het verdwijnen is.

In het gevecht met de tijdgeest kloppen zij zichzelf op de borst: we zijn de 'laatste' intellectuelen die het allemaal in de gaten hebben, we zijn de laatste geprivilegieerden. Onderwijl kijken zij meewarig neer op de massa die zich dagelijks door de 'weezinwekkende' amusements- en spektakelindustrie laat vermaken.⁵

De 'laatste' intellectuele aristocraten vechten een theoretische strijd uit waarvan zij van te voren wisten dat zij die zouden verliezen en zij hebben die dan ook verloren. Vaak niet helemaal losgekomen van hun marxistisch-leninistisch verleden werpen zij zich maar al te graag op als voorhoede en claimen met veel bravoure het 'heldere' bewustzijn te bezitten. Zij bezitten de *enige* juiste analyse van de werkelijkheid.

Dit groepje intellectuelen stelt alles in het werk die ene nog openstaande illustere plek te bemachtigen in het pantheon van de geschiedenis. Intussen is de massa allang afgehaakt, zij heeft inmiddels geaccepteerd dat de geschiedenis een groot vermaak is, zij heeft de hoop op verandering opgegeven.

Na het postmodernisme

Voor de millenniumwisseling zijn de meeste postmoderne filosofen op Baudrillard na, al overleden. Nu ligt er, zo zou je zeggen, een gigantisch braakliggend terrein klaar voor een nieuwe generatie filosofen om op de puinhopen van de postmoderne filosofie een nieuw kritisch gedachtegoed te ontwikkelen. Maar op het filosofisch front blijft het de afgelopen jaren angstwekkend stil. Her en der zijn er nog een handvol filosofen die een amalgaan van kritische inzichten bij elkaar sprokkelen, zo wordt Spinoza, Marx, Deleuze en Debord met elkaar verbonden en ondergebracht in een kritiek op de voortschrijdende globalisering van de samenleving.

Voor de rest doen de filosofen er het zwijgen toe behalve die ene die zo gefascineerd is geraakt door Derrida en Heidegger dat hij voortaan besloten heeft alleen nog maar pseudo-diepzinnige teksten te produceren,

⁵ Ging het bij de moderne filosofie nog over het theater, het spektakel, de situatie: het afgebakende ruimtebegrip, onder het regiem van de postmoderne filosofie wordt de ruimte algemeen, er vindt een verschuiving plaats van de begrensde ruimte van het theater naar de algehele publieke ruimte van het spektakel. En de postmoderne filosofie voegt aan die algemene ruimte nog een tijdsdimensie toe. De snelheid wordt de publieke ruimte ingetrokken, voortaan gaat de snelheid de ruimte beheersen. Ooit stond in de gecontroleerde ruimte de tegenstelling centraal van de intellectueel<-> massa; de acteur<->de toeschouwer; de kunstenaar<-> het publiek. Maar die tegenstelling is opgelost in de spektakelruimte.

die als voornaamste boodschap hebben dat je je leven moet veranderen. Voor hem is postmodernisme nog lang niet voorbij. Van hem mogen we dan ook geen enkele poging meer verwachten het postmoderne gedachtegoed voorbij te denken.

De meeste filosofen zijn de weg kwijt geraakt en hebben de grondtaak van de filosofie – zoals die ooit door de cynische Grieken en later de markies de Condorcet is gepropageerd – uit het oog verloren: de filosofie heeft tegenwoordig een heilig ontzag voor de autoriteit, zij heeft haar onafhankelijkheid verloren, zij produceert stelselmatig pseudowetenschappelijke prietpraat, zij weet niet meer wat kritiek is

Tegenwoordig is de filosofie een emotiefilosofie, levensfilosofie, huis –tuin- en keuken- plattelandsfilosofie waarin je meestal een gebruiksaanwijzing of een boodschappenlijstje krijgt aangereikt hoe jij als nietig individu staande moet houden in de valse en kwaadaardige wereld.

In deze gemankeerde filosofie is de wereld teruggebracht tot een snel in elkaar geknutselde kijkdoos met een haastig geschoten selfie op de voorkant.⁶

René Sanders, 2017

⁶ In Nederland liet de 'gewezen denker des vaderlands' zich afbeelden in een doodskist. Daarmee wilde hij kennelijk een statement maken, dat met hem de filosofie ten grave is gedragen.